

Investigating the Reasons for the Spread of Persian Poetry in Sanandaj from the Foundation of This City till the Fall of The Pahlavi Dynasty

Jamal Ahmadi*

Abstract

Sanandaj city, which was recently registered by UNESCO as a City of Creative music, is also at a high level in terms of literature and culture. Ever since this city became the residence of the Ardalans in 1046 AH and Suleiman Khan Ardalani built a strong fortress in its center and officially became a city, it has always been one of the cultural and literary centers and has attracted and raised various poets and writers. The research question and the study aims to answer the following: Although the city of Sanandaj was inhabited by Kurds, what were the reasons why poets wrote poems in Persian from the beginning of the city's foundation? This study was conducted using the descriptive-analytical method and using library sources. Findings point to the region's political geography, the Ardalans who were protégés of the Safavid kings, heavy dependence on the Safavid rulers and their successors, weak national sentiment and Kurdish nationalism, and finally the religion of some rulers of Ardalani they are the most important reasons for the inclination of poets to the Persian language and poetry from the beginning of the eleventh century until the fall of the monarchy.

Keywords: Sanandaj, Poetry, Rulers of Ardalani, Kurd Nationalism.

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Sanandaj Branch, Sanandaj, Iran, jahmady52@yahoo.com

Date received: 21/04/2023, Date of acceptance: 01/08/2023

According to various sources, Sanandaj was founded in 1046 AH by Suleyman Khan Ardalan with the construction of a government fortress at the present location of Sanandaj. Later, the government castle of Ardalans was moved from Hasan Abad to Sanandaj. After 1046 AH this town was still one of the ruling castles of Ardalans.

After Suleyman Khan Ardalan (1040-1066 AH), the sovereignty of Ardalans continued until the era of Amanollah Khan II (1277-1284 AH). Amaoullah Khan II was deposed by Qajar King in 1284 AH after being defeated many times in the war. The government of Ardalans came to an end when Amanollah Khan II died after a few months of illness. Ardalan's government is contemporary with the Safavid (1146-905 AH), Afshariya (1146-1210 AH), Zandiyeh (1164-1209 AH), Qajar (1193-1304 AH) and Pahlavi (1304-1193 AH) dynasties. After Amanollah Khan II, the prince Farhad Mirza Motamed al -Dawlah (1291-1284 AH), the uncle of Naser al-Din Shah Qajar, was sent to Kurdistan in 1284 AH, and he became the new ruler of this region. After the fall of Ardalans, the governor of Sanandaj continued to rule until 1323 AH, when Abu'l-Qāsem Khān Qarāgozlu (1318-1323 AH) was the ruler.

The rulers of Kurdistan never had a completely independent government during the Ardalan era, and the rulers of Ardalan were always determined by the king of Iran. When the rulers of Kurdistan came to power and did some actions like curving their names on the coins or mentioning and praising their names in congregational prayers, they were immediately suppressed by the central government. Suppression usually came after a long struggle and the removal of the ruler. An example of this could be seen at the time of the governor of Ardalan, Halo Khan Ardalan in 1014 AH and his son Khan Ahmed Khan Ardalan in the years once the government fortress of Sanandaj was built in Sanandaj in 1046 AH.

Although the Ardalans were engaged in wars in several historical periods, the hostilities and numerous wars didn't hinder the improvement of culture, literature and knowledge. They paid special attention to advancement of knowledge and literature. For example, in 1214 AH, Amanollah Khan Ardalan became the successor of his father, Khosrow Khan the Great, and his sovereignty continued till 1240.

Amanollah Khan became a ruler who cherished information and literature and Sanandaj went through a cultural and literary revolution during his government. His palace and courtroom had been the safe haven of poets, writers and scientists not only from Kurdistan, but also from all over Iran. After Amanollah Khan, the governor, Khosrow Khan, the son of Amanollah Khan, became the ruler for ten years. Like his father, Khosrow Khan paid unique interest to literature and culture. During this

3 Abstract

period, The Dar ul-Ihsan Mosque and covered markets were built in Sanandaj in this period. These buildings are still one of the city's most famous buildings and one of Sanandaj's permanent and historic buildings.

From a literary point of view, the city of Sanandaj is not isolated from other parts of Iran. Due to cultural exchanges and ties, literary styles and schools that emerge in other parts of Iran often quickly reach Sanandaj, as well as other cities; however, Sanandaj differs from other places in many ways including culture and literature. Among the most important of these differences are cultural-linguistic and dialectical, national, and religious diversity.

This study aims at investigating concisely the situation of Persian poetry in Sanandaj from its founding days to the Islamic revolution. This study aims to answer the fundamental and central question of the study: Why is Persian poetry more popular in a Kurdish city like Sanandaj than Kurdish poetry? There has been attention despite the fact that in other cities of Kurdistan, such as Saqqez, Marivan and Mahabad, Kurdish poetry is widespread and many Kurdish-speaking poets grew up among them. The study was carried out by descriptive analysis method and using library resources.

On the need to conduct this research, it must be said that Sanandaj has always been considered the center of knowledge in historical texts. Many of the scholars of this city had a great taste for poetry. They wrote poems in Persian and Arabic. Recently, the Kurdish language has also become popular. It is clear and evident that Sanandaj, being one of the cities of the Kurds, has always turned to Persian in poetry. At the beginning of the 14th century, the use of the Kurdish language in poetry in the form of songs gradually became popular.

The result of the research indicates that Sanandaj has been the capital of Ardalán since its foundation and that the rulers of Ardalán have influenced the issue from different points of view. In the first place, the Ardaláns were the protegé of the Safavid kings and Safavid rulers, and in fact the decrees of the Ardaláns were signed, enforced and pronounced from the capital, Tehran. Second, because of the geopolitical status, the rulers of Sanandaj were connected to Tehran and other major cities in Iran. Therefore, it was not surprising that the Persian language and Persian poetry style became more popular in Sanandaj. Third, it can be said that Kurdish nationalism is not seen in Sanandaj from the beginning of the 11th century to the end of the 13th century. The Kurdish nationalism emerged almost in the 14th century, mostly in the form of books such as, "The History of Mardukh" and "History of famous Men." Therefore, lacked nationalist sentiment and spirits, Kurdish poetry gradually emerged in Sanandaj from

the beginning of the 14th century to the Islamic Revolution. In summary, the lack of Kurdish nationalism in Sanandaj at the time was another factor that made Persian poetry more popular than Kurdish poetry.

Fourth, many of the rulers of Ardlan were Shiite due to religious beliefs, so they inclined towards the Shiite regions of the country rather than other regions. Therefore, these are some of the most important causes that provoked more Sanandaj poets towards Persian poetry and language.

Bibliography

- Azarnoosh, Azartash (1387). The challenge between Persian and Arabic. Tehran: Ney. [in Persian]
- Abolghasemi, Mohsen (1378). History of Persian language. Tehran: Tahoori. [in Persian]
- Ahmadi, Jamal (1395). History of Persian Literature from the Beginning to the First World War, Saqez: Gutar. [in Persian]
- Association of Cultural Works and Honors (1385). Biography and scientific and cultural services of Professor Ahmad Tarjanizadeh. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [in Persian]
- Hafiz. Shamsuddin Mohammad (1386). Lesson of Hafiz. Estealami. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Khaghani, Afzaluddin Badil (1375). Diwan Poetry. Corrected by Mir Jalaluddin Kazazi. Centeral Tehran. [in Persian]
- Parhizi, Abdul Khaliq (1385). The weight of your poem. Tehran: Time. [in Persian]
- Rouhani, Baba Marduk (1382). History of celebrities. Tehran: Soroush. [in Persian]
- Ronaq, Mirza Abdullah (1344). حـHdiqa amano-llahi. Edited by Abdul Rasool Khayampour. Tabriz: University of Tabriz. [in Persian]
- Sajjadi, Abdul Hamid Hairat (1375). Kurdish poets speak Persian. Tehran: Ehsan. [in Persian]
- Sajjadi, Abdul Hamid Hairat (2013). Famous people of science, culture and art of Kurdistan. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization Research Institute. [in Persian]
- Sajjadi, Abdul Hamid Hairat (1395). Old Sanandaj. Sanandaj: Kurdistan. [in Persian]

5 Abstract

- Sanandaji, Mirza Shokrallah (1375). Corrected by Heshmatullah Tabibi. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Shamisa, Sirius (1375). Poetry stylistics. Tehran: Ferdows. [in Persian]
- Tarimoradi, Mohammad (1393). History of Sanandaj in the Safavid era. Sanandaj: Aras. [in Persian]
- Ghaffari, Mohammad Khalid (2005). "Persian Persian style and three-dimensional and Hafez style" contained in: Beer Aini Mahstoureh-e-Rohlan. Hawler: Aras. 196-176. [in Persian]
- Qader Mohammad. Anwar (1390). Ghazals of the great Kurdish poet Rumi. Translation: Jamal Ahmadi. Sanandaj: Aras. [in Persian]
- Gharadghi, Muhammad Ali (2011). Poetry Court. Sanandaj: College. [in Persian]
- Majdi, Malek al-Kalam (1382). Travelogue of Malek al-Kalam Majdi. Tehran: Tavakoli. [in Persian]
- Farrokhi Sistani (1378). Edited by Mohammad Dabir Siyaghi. Tehran: Zavar. [in Persian]
- Kurdistan, Golshan (1345). Golbang Poetry Collection. Tehran: Zavar. [in Persian]
- Kurdistan, Golshan (1335). Nobahar Poetry Collection. Tehran: Zavar. [in Persian]
- Mardox. Ayatollah Muhammad (1386). Selected properties. Edited by: Jamal Ahmadi. Turpentine: Guitar.
- Mastura, the month of Sharafkhanum (1390). Diwan Poetry. By the efforts of Majid Marduk Rouhani. Sanandaj: Kani Kitab. [in Persian]
- Mastura, the month of Sharafkhanum (2011). Poetry Court. Hawler: Aras. [in Persian]
- Motamed Vaziri, Mahindokht (1366). Abidar flowers. Tehran: Pajeng. [in Persian]
- Moghaddamifar, Mazhar (1394). Character and works of Allama Abdul Hamid Badi-ol-Zaman Kurdistan. Tehran: Ehsan. [in Persian]
- Mahdavi Damghani, Ahmad (1381). The result is a collection of Master's articles. Tehran: Soroush. [in Persian]
- Nikitin, Vasily (1366). kurd and kourdestan. Translation: Mohammad Ghazi. Tehran: Niloufar. [in Persian]
- Vaqayeanegar, Ali Akbar (1381). Hadith of Nasiriyah and Mir'at al-Zafar. By the efforts of Mohammad Rauf Tavakoli. Tehran: Tavakoli. [in Persian]
- Zarrinkuob, abdohosayn(1373). Iran in the early Islamic era. Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Zarrinkuob, abdohosayn (1336). Two centuries of silence. Tehran: Amirkabir. [in Persian]

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای این شهر، تا سقوط سلطنت پهلوی

جمال احمدی*

چکیده

شهر سنندج که اخیراً، از طرف یونسکو به عنوان شهر خلاق موسیقی^۱ ثبت جهانی شد، از نظر ادبی و فرهنگی نیز در سطح بالایی قرار دارد. از زمانی که این شهر به سال ۱۰۴۶ هـ.ق. به دارالایاله اردلانها تبدیل شد و سلیمان خان اردلان، قلعه محکمی در مرکز آن بنا کرد و رسماً به شهر بدل شد، همواره یکی از مراکز فرهنگی – ادبی بوده و شاعران و نویسندگان فراوانی را در دامن خود پرورش داده است. پرسشی که در این پژوهش مطرح است و نویسنده در جست‌وجوی پاسخ آن برمی‌آید، این است که با آنکه شهر سنندج، کُرد نشین بوده، دلایل و علل اقبال شاعران از آغازین روزهای بنای این شهر، به سرودن شعر به زبان فارسی چه بوده است. نتایج این پژوهش – که به روش توصیفی – تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به انجام رسیده – حاکی از آن است که جغرافیای سیاسی، دست‌نشانده بودن حکام اردلان و وابستگی شدید آنها به حکام صفوی و اخلاف آنها، ضعف احساس ملیت و ناسیونالیسم کردی و سرانجام مذهب برخی از حاکمان اردلان، مهمترین عوامل اقبال شاعران سنندج به شعر فارسی از آغاز سده یازده تا سقوط سلطنت است.

کلیدواژه‌ها: سنندج، شعر، حاکمان اردلان، ملیت‌گرایی، کُرد.

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد سنندج، سنندج، ایران، jahmady52@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۰

۱. مقدمه

بر اساس منابع گوناگون، سنندج^۲ به سال ۱۰۴۶ هجری قمری به وسیله سلیمان خان اردلان با بنای قلعه حکومتی، در محل کنونی سنندج و تغییر آن از حسن آباد به این شهر، بنا شده است. (مستوره، ۱۳۹۲: ۳۵) با آنکه شهر سنندج، پیش از سال ۱۰۴۶، مقر و قلعه حکومتی نبود، اما براساس قرائن و شواهد گوناگون، آبادانی بوده و به احتمال «سیسر»^۳ و یا «صد خانیه» نام آبادی‌ای بوده که در محل کنونی شهر سنندج واقع بوده است. (مصاحب، ۱۳۹۱: ذیل سیسر) این شهر پس از سال ۱۰۴۶ هـ ق همواره یکی از قلاع حکومتی اردلانها از سده شش هجری به‌شمار آمده است. اردلانها بنا به روایتی از سال ۵۹۴ هـ ق، بر بخشی از کردستان آن روزگار حکومت داشتند و در نواحی‌ای چون شهرزور^۴ و پالنگان^۵ و حسن آباد^۶ در مقاطعی از تاریخ، قلاع حکومتی داشتند. (سنندجی، ۱۳۷۵: ۹۰)

پس از سلیمان خان اردلان (۱۰۶۶-۱۰۴۰ ق) حکومت اردلانها، تا دوران امان‌الله خان ثانی (۱۲۸۴-۱۲۷۷ ق) ادامه داشت تا اینکه به سال ۱۲۸۴ ق، امان‌الله خان ثانی، در پی شکست‌هایی که از قاجارها می‌خورد، توسط شاه قاجار معزول می‌شود و پس از چند ماه بیماری، وفات می‌کند و از آن پس، حکومت اردلانها به پایان می‌رسد. (وقایع‌نگار، ۱۳۸۱: ۱۳۹) از دوران سلیمان خان تا مرگ امان‌الله خان ثانی، مشهور به غلام‌شاه خان، ۳۶ حاکم بر قلمرو اردلانها حکومت داشتند. این شیوه حکومت داری با این تعداد حاکم، در مدت ۲۳۸ سال، نشان از آشوب و جنگ و ناامنی فراوان دارد. جنگهای داخلی، بین امیر نشینها و ایران و عثمانی، کردها را از هر نظر دچار مصائب فراوان کرده بود. این دوران، از نظر سیاسی، مقارن با حکومت‌های صفویه (۱۱۴۶-۹۰۵ هـ ق)، افشاریه (۱۲۱۰-۱۱۴۶ هـ ق)، زندیه (۱۲۰۹-۱۱۶۴ هـ ق)، قاجاریه (۱۳۰۴-۱۱۹۳ هـ ق) و پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷) است. پس از امان‌الله خان ثانی، شاهزاده، فرهاد میرزا، معتمد الدوله (۱۲۹۱-۱۲۸۴ ق) عموی ناصرالدین شاه قاجار، به حکومت کردستان از طرف ناصرالدین شاه، منصوب شد و در سال ۱۲۸۴ ق، روانه سنندج گردید. (سنندجی، ۱۳۷۵: ۲۷۵) حکومت والیان سنندج پس از فروپاشی اردلانها، تا سال ۱۳۲۳ ق، دوران ابوالقاسم خان ناصرالملک قراگوزلو (۱۳۲۳-۱۳۱۸ ق) ادامه پیدا کرد. کردستان در دوران اردلانها، هیچ‌گاه حکومت کاملاً مستقل نداشته و همواره «خانهای اردلان از سوی شاهان ایران، ولایت داشتند.» (نیکیتین، ۱۳۶۶: ۳۶۴) آنان هرگاه به قدرتی می‌رسیدند و برخی اقدامات حکومتی، چون: سکه زدن به نام خود و یا ذکر نامشان در خطبه‌های جمعه

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۹

اتفاق می‌افتاد، بلافاصله توسط حکومت مرکزی سرکوب می‌شدند و پس از کشمکش‌های نسبتاً طولانی، والی را عزل می‌کردند.^۷

با آن‌که اردلانها در بسیاری از مقاطع تاریخی، مشغول جنگ بودند، اما دشمنیها و جنگ‌های مختلف امارت، مانع آبادانی و پیشرفت فرهنگ و ادب و دانش نبود و اتفاقاً امارت، توجه ویژه‌ای به این مسأله داشت. سال ۱۲۱۴ق، امان الله خان اردلان، به جای پدرش، خسرو خان بزرگ، حکومت را به دست گرفت و تا سال ۱۲۴۰ ادامه داشت. امان الله خان، امیری دوستدار دانش و ادب بود و در دوران او شهر سنندج انقلابی به خود دید. قصر و دربار او، پناهگاه شاعران و ادیبان و دانشمندان نه فقط کردستان، بلکه ایران بود. پس از امان الله خان، خسرو خان، پسر امان الله خان، به مدت ده سال فرمانروا می‌شود و او نیز چون پدر، توجه ویژه‌ای به ادب و فرهنگ داشته است. (قادر محمد، ۱۳۸۹: ۴۱) در این دوران بود که در شهر سنندج، مسجد دارالاحسان و بازارهای سرپوشیده را با معماری بسیار جالب توجهی بنا کردند و هنوز در سنندج جزو بناهای تاریخی و ماندگار است.

شهر سنندج، از نظر ادبی، جدا از سایر نقاط دیگر ایران نبود. به دلیل تبادلات و ارتباطات فرهنگی، غالباً سبکها و مکاتب ادبی که در دیگر نقاط ایران پدید می‌آمد، خیلی زود، همچون سایر شهرها به سنندج نیز می‌رسید، اما سنندج از بسیاری جهات، با برخی نقاط دیگر از لحاظ فرهنگی و ادبی، تفاوت‌هایی دارد. از مهمترین این تفاوتها، می‌توان به تنوع فرهنگی-زبانی و گویشی و ملی و مذهبی اشاره داشت.

در این مقاله، تلاش می‌کنیم وضعیت شعر فارسی در سنندج از آغاز تا انقلاب اسلامی را، به صورت بسیار اجمالی بررسی کنیم و به این پرسش اساسی و اصلی پژوهش بپردازیم که چرا در شهر کردنشینی چون سنندج، شعر فارسی بیش از شعر کردی مورد توجه بوده است و این در حالی است که در شهرهای دیگر کردستان، فی‌المثل، سقز و مریوان و مهاباد و یا سلیمانیه و غیره، شعر کردی رواج تامی داشته و شاعران کردی گوی فراوانی را در دامن خود پرورش داده‌اند. پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته است. لازم به ذکر است که در این نوشته ممکن است به تعدادی از شاعران، اشاره نشده باشد. ذکر نکردن نام تعدادی از شاعران، صرفاً به این دلیل است که یا برای پژوهش ما چندان اهمیت نداشته‌اند و یا دیوانی از آنان چاپ نشده که به آنها بپردازیم.

۱.۱ پیشینه

با نگاهی به منابع کتابخانه‌ای، با تعدادی منابع و مآخذ مواجه می‌شویم که تذکره مانند به شاعران کردستان پرداخته‌اند و مختصری از زندگی‌نامه و چند قطعه از اشعار آنان را ذکر کرده‌اند. از جملهٔ این منابع «تذکرهٔ امان‌اللهی» اثر میرزا عبدالله رونق است که در آن به ۴۳ شاعر در سدهٔ سیزده پرداخته و ضمن اشارهٔ مختصری به زندگی‌نامه، مقداری از شعر آنان را نیز گردآورده است. عبدالرسول خیام‌پور، این اثر نفیس را به سال ۱۳۴۴ خورشیدی تصحیح و منتشر کرده است. همچنین بابامردوخ روحانی در کتاب سه جلدی خود، با نام «تاریخ مشاهیر کرد»، شاعران و عالمان و نویسندگان کرد را نام برده و اندکی به زندگی‌نامه آنان پرداخته است. کتابهای «نامداران علم، فرهنگ و هنر کردستان»، «سندج قدیم» و «شاعران کردِ پارسی‌گوی» سه اثری هستند که عبدالحمید حیرت سجادی، در بارهٔ شخصیت‌های کردستان و سندج نوشته‌اند. مباحثی که در این آثار نوشته شده، بسیار متنوع است، اما در مطالبی که به شاعران اشاره دارد، صرفاً قالب تذکره دارد و به هیچ وجه کوچکترین تحلیل و بررسی‌ای در آن‌ها دیده نمی‌شود. به هر صورت در مورد موضوع این پژوهش، تاکنون چه در قالب کتاب و چه در قالب مقاله، هیچ پژوهشی صورت نگرفته است.

۲. تجزیه و تحلیل

برای رسیدن به پاسخ پرسش این پژوهش، لازم است ابتدا و به اختصار پیشینهٔ زبان و ادبیات کردی، ضرورت سرایش به زبان فارسی به عنوان زبان دوم بین اقوام، آمیختگی زبان فارسی و زبان عربی و تثبیت زبان فارسی به عنوان زبان دوم اسلام و علاقهٔ علما به آن و سرانجام وضعیت شعر فارسی را از آغاز بنای شهر سندج تا سقوط سلطنت بررسی کنیم، سپس به پاسخ پرسش مورد اشاره برسیم.

۱.۲ پیشینهٔ زبان و ادبیات کردی

بر اساس تحقیقات پژوهشگران، زبان کردی، یکی از زبانهای هند و ایرانی به شمار می‌آید که آن نیز خود از شاخهٔ بزرگتر زبانهای هند و اروپایی انشقاق پذیرفته است. (ابوالقاسمی، ۱۳۷۸: ۵-۸) زبان کردی، همچون زبان فارسی، دوران گوناگونی داشته است. این زبان که یکی از زبانهای ایرانی است به گویشهای مختلفی تقسیم شده است. در میان این گویشها می‌توان به

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۱۱

چهار گویش^۱ زبان کردی اشاره داشت: ۱. کرمانجی شمالی ۲. کرمانجی وسط ۳. کرمانجی جنوبی ۴. گورانی و زازا. (پرهیزی، ۱۳۸۵: ۳۰) آثار نوشته شده نسبتاً فراوانی به هر یک از این گویش‌ها به دست ما رسیده است. ادبیات مکتوب گویش هورامی، در میان گویشهای زبان کردی از قدمت بیشتری برخوردار است. گویش هورامی در واقع گویش آیین یارسان بوده و به نوعی می‌توان آن را زبانی دینی به شمار آورد. آثار به جای مانده از این گویش به سده سوم و چهارم هجری قمری برمی‌گردد که مجموعه این اشعار که به زبان شعر هجایی هورامی سروده شده در کتابی چون «سرانجام» مربوط به پیروان آیین یارسان جمع شده است. (احمدی، ۱۳۹۵: ۶۳-۶۲) از آن پس و هم زمان با شعر آیینی یارسانها، در گویش کرمانجی شمالی، شاعران صاحب نامی چون: علی حریری (۱۰۰۹-۹۳۷هـ.ق)، فقیه طیران (۱۰۵۱-۹۷۰هـ.ق)، ملا جزیری (۱۰۵۱-۹۷۳هـ.ق) و احمد خانی (۱۱۱۸-۱۰۶۰هـ.ق) ظهور کردند و هر یک دارای دیوان شعر هستند. در زبان کردی، گویش کرمانجی و گورانی نیز شاعران فراوانی پیدا شدند که می‌توان به: ملا پریشان دینوری (۸۲۴-۷۵۷هـ.ق)، ملامصطفی بیسارانی (۱۱۱۲-۱۰۵۳هـ.ق)، الماس خان کندوله‌ای (۱۱۹۰-۱۱۱۴هـ.ق)، خانای قبادی (۱۱۹۱-۱۱۱۵هـ.ق) و مولوی کرد (۱۳۰۰-۱۲۲۱هـ.ق) اشاره داشت. شعر کردی تا سده سیزده هجری در کردستان جنوبی، به گویش گورانی سروده می‌شد و در کردستان شمالی، به گویش کرمانجی شمالی، اما از سده سیزدهم به بعد، شعر کرمانجی وسط یا سورانی پدید آمد و به وسیله «نالی»، «کوردی» و «سالم» (هر سه در سده سیزدهم هجری)، پایه‌های سبک شعری سورانی را بنا نهادند. این سبک از نظر زبانی - گویشی تا اکنون در جغرافیای گویشوران زبان سورانی، زبان شعری رایجی است و دیوانهای فراوانی به این زبان سروده شده است. البته لازم به ذکر است که شعر کرمانجی شمالی به حیات خود ادامه داد و با فراز و نشیبهایی که داشت هنوز به این زبان شعر سروده می‌شود. زبان کرمانجی جنوبی نیز گرچه با غلبه زبان کردی سورانی به ضعف گرایید، اما در جغرافیای محدودتری هنوز ادامه حیات دارد. لازم به ذکر است که تنها دلیل غلبه شعر هورامی در دوران طولانی از سده چهارم هجری تا سده دوازدهم هجری، آیینی بودن این زبان بوده است، ولی به تدریج که آیین اهل حق تضعیف می‌شود، زبان هورامی نیز جغرافیای کمتری پیدا می‌کند.

۲.۲ ناسیونالیسم و ملیت‌گرایی در سنندج

ناسیونالیسم کردی و یا ملی‌گرایی در میان کردها، با احمدخانی (۱۷۰۶ - ۱۶۵۰م) شاعر کرد زبان اهل جزیره در امپراتوری عثمانی گره خورده است. در ابیات آغازین منظومهٔ «مَم و زین»^۹، به صراحت به مسأله ملیت پرداخته و مصائب کردها را برشمرده و آرزوهای خود را برای ملت کرد بیان کرده است. (خانی، ۲۰۰۸: ۴۱ - ۴۵)

دیدگاه‌های ملی‌گرایانهٔ احمدخانی، به دلیل اینکه شاید با زمانه او همخوانی نداشت، راه به جایی نبرد، اما در اوایل سده نوزدهم به سال ۱۸۲۱ میلادی، بدرخان پاشا، در عثمانی علم ملیت‌گرایی را برافراشت. (کوچرا، ۱۳۷۷: ۲۱) و مبارزاتی را برای آزادی ملت کرد از یوغ امپراتوری عثمانی آغاز کرد. از آن پس، نهضت‌ها و شورشهای فراوانی تا جنگ اول جهانی در عثمانی به راه افتاد، اما هر بار که قدرت می‌گرفت، به شدت سرکوب می‌شد و سران آن، یا اعدام می‌شدند و یا نفی بلاد می‌گشتند. در جنگ اول جهانی که امپراتوری عثمانی، از هم فروپاشید، پس از معاهده سایکس - پیکو^{۱۰} میان فرانسه و انگلیس و تقسیم امپراتوری عثمانی به دولت‌های جدید التاسیس عراق و سوریه و ترکیه، این بار کردها به رهبری برخی از سران خودشان، همچون: شیخ محمود، اسماعیل آقای سمکو، محمد قاضی، ملا مصطفی بارزانی و غیره، قیام‌های خود را از سر گرفتند. با آنکه برخی از آنها، برای مدت کوتاهی به قدرت سیاسی می‌رسیدند، اما پس از مدتی سرکوب می‌شدند و هیچگاه نتوانستند به مطالبات خود برسند. این مسألهٔ سیاسی - اجتماعی، بر شعر و ادبیات کردی به وفور تاثیر گذاشت و شاعران کُرد زبان، این مفاهیم را در اشعار خود بازتابانند. جالب این است که در شهر سنندج از دوران بنای آن، تا سقوط سلطنت، هیچ جنبشی ناسیونالیستی پدید نیامد. البته لازم به یادآوری است که برخی از بزرگان سنندج وارد حزب دموکرات کردستان ایران شده بودند و فعالیت‌های ناسیونالیستی نیز داشتند. از جمله آنها آقای احمد مفتی‌زاده بود که آن هنگام، در تهران زندگی می‌کرد و در هفته‌نامهٔ کردستان، به مدیرمسئولی بدیع‌الزمانی سنندجی، قلم می‌زد. در یکی از شماره‌های این هفته‌نامه، شعری ملی - مذهبی با نام «نیشتمان» به معنی وطن سرود که صبغهٔ ناسیونالیستی دارد. ایشان در سال ۴۲ زندانی شده هفته‌نامه نیز توقیف شد، اما جز این شعر، شعر دیگری در محتوای ملیت‌گرایی در سنندج دیده نمی‌شود. یا لاقبل بنده مشاهده نکرده‌ام.

۳.۲ آمیختگی زبان فارسی و عربی و تثبیت زبان فارسی به عنوان زبان دوم دنیای

اسلام

از زمانی که عرب‌های مسلمان پا به مرزهای ایران نهادند و توانستند با امپراتوری بزرگ ایران آن روزگار وارد جنگ بشوند و یا حداقل خودی نشان دهند که پیروان آیین تازه، ترسی و واهمه‌ای از قدرت‌های دنیوی به دل راه نمی‌دهند و حتی «در دوره سلطنت خسرو پرویز، در یک برخورد سرحدی در جایی موسوم به «ذی‌قار» دسته‌ای از لشکریان ایران را از میدان به‌در کرده و دیگر چندان از شوکت و حشمت آنها در دل بیم و حشمتی راه نمی‌دادند» (زرین کوب، ۱۳۷۳: ۲۸۷) ورود فرهنگ عربها به سرزمین ایران آغاز شد. با جنگ قادسیه در اواسط سال ۱۶ هجری (۶۳۷ میلادی)، جنگ مسلمانان عرب با ایران به نفع مسلمانان، در مدت کوتاهی پایان پذیرفت و به ویژه از آن پس، ایران به مدت دو قرن و اندی در سکوت سپری کرد و خیلی زود، زبان و فرهنگ عربی به کمک دین اسلام، تاثیر شگرفی بر ایران نهاد. زرین کوب در دو قرن سکوت (۱۳۳۶) چنین به این تاثیر پرداخته است:

زبان تازی پیش از آن، زبان مردم نیمه وحشی محسوب می‌شد و لطف و ظرافتی نداشت. با این همه، وقتی بانگ قرآن و اذان در فضای ملک ایران پیچید، زبان پهلوی در برابر آن فرو ماند و به خاموشی گرایید. آنچه در این حادثه زبان ایرانیان را بند آورد، سادگی و عظمت «پیام تازه» بود و این «پیام تازه» قرآن بود که سخنران عرب را از اعجاز بیان و عمق معنی خویش به سکوت افکنده بود. پس چه عجب که این پیام شگفت‌انگیز تازه، در ایران نیز، زبان سخنوران را فرو بندد و خردها را به حیرت اندازد. (زرین کوب، ۱۳۳۶: ۱۱۲)

زبان فارسی چنان تحت تاثیر زبان قرآن قرار گرفته بود که حروف الفبای عربی نیز جایگزین حروف الفبای فارسی شد. همان‌گونه که آذرنوش گفته است: این فقط ایرانیان نبودند که تحت تاثیر عربها قرار گرفتند، بلکه عربها نیز آنچنان تحت تاثیر ایرانیان قرار گرفتند که از اواخر عصر فتوحات تا آغاز قرن ۱۳ قمری می‌بینیم که بسیاری از عربها در درون ایران چون می‌دیدند که فارسی، زبان همه مردم است، ناچار می‌شدند برای برآوردن نیازهای روزمره خود در زمینه‌های گوناگون آن را بیاموزند. (آذرنوش، ۱۳۸۷: ۱۰۵) آقای آذرنوش به دنبال این مطلب، نمونه‌های متعددی ذکر می‌کند. (همان: ۱۱۲ - ۱۰۶) این تأثیر و تأثر زبان فارسی و عربی، بعدها تأثیرات دیگری نهاد و آن اینکه با ورود ایرانیان به عرصه آیین تازه و خدمات متقابل ایرانیان و اسلام و آفرینش آثار فراوانی درباره اسلام به وسیله ایرانیان، زبان فارسی را در کنار زبان عربی، به عنوان زبان دوم دین اسلام، عالم گیر کرد. تثبیت زبان فارسی به عنوان

زبان دوم اسلام، باعث شد که ملت‌های دیگر، به زبان فارسی نیز روی آورند. هم زبان فارسی یاد بگیرند و هم با ادبیات و میراث فرهنگی فارسی آشنا بشوند. منابع برخی از کتاب‌های فارسی، جزو کتاب‌های بالینی عالمان کردزبان بود. گلستان و بوستان سعدی، شاهنامه، مثنوی، دیوان حافظ و ده‌ها کتاب فارسی دیگر، در حجرهٔ ملاها و طلبه‌ها و عالمان کردزبان، به درس خوانده می‌شد. تأثیر این متون فارسی و آثار گردی، روشن‌تر از آن است که در اینجا نیاز به شاهد مثال باشد. همین مسألهٔ مذکور مهمترین ضرورت زبان فارسی در میان کردها بود. در واقع کردها که همچون بسیاری از ملل دیگر، مسلمان شده بودند، زبان فارسی را در کنار زبان عربی یاد می‌گرفتند و از طریق آن با آثار فاخر ادبیات فارسی آشنایی پیدا می‌کردند.

۴.۲ شعر فارسی در سنندج

اگرچه متأسفانه، منابع قابل اعتماد دربارهٔ وضعیت ادبیات سنندج، در قرون یازده و دوازده هجری در دست نیست، ولی خوشبختانه به همت برخی از تذکره‌نویسان، تا حدودی می‌توان دربارهٔ اوضاع و احوال ادبیات در قرن دوازده به بعد به داوری پرداخت. در تعدادی از منابع، برخی از شاعران و ادبا و نویسندگان قرن یازده و دوازده هجری قمری معرفی شده‌اند که به نظر می‌رسد اندکی از بسیار و تعدادی از بیشمار باشد: حاتم بیگ کردستانی (قرن یازدهم)، ملا عبداللطیف (متوفی در اوایل نیمهٔ دوم قرن یازدهم)، ملا یعقوب فرزند ملا عبداللطیف (زنده در دوران هَلُوخان اردلان متوفی ۱۰۲۰)، سید عبدالصمد توداری (زنده در اوایل قرن دوازده هجری)، شیخ عبدالمؤمن اول مردوخی (۱۱۲۸-۱۰۶۶هـ.ق)، ملا اسحاق سنندجی (متوفی در قرن یازدهم)، خسرو بیگ منشی باشی (متوفی به سال ۱۱۴۲هـ.ق)، خواجه صادق اردلانی (متوفی در اواسط قرن دوازدهم)، (طاریمرادی، ۱۳۹۳: ۱۸۲-۱۷۰) تعدادی از شاعران این دوران به شمار می‌آیند که اشعاری از خود به یادگار گذاشته‌اند. از این شاعران، اشعاری که روایت شده، تماماً، به زبان فارسی است.

بر مبنای منابع و مآخذ، اردلانها به فرهنگ و ادب توجه خاصی از خود نشان می‌دادند. از این رو، بیش‌تر شاعران و نویسندگانی که از دوران اردلانها به ما رسیده‌اند، در بیاضها و جُنْگ‌ها و تذکره‌هایی ثبت شده که به گونه‌ای با اردلانها در ارتباط بوده است.

یکی از مهمترین منابعی که به شاعران سنندج در قرن سیزدهم پرداخته، حدیقهٔ امان الهی، تألیف میرزا عبدالله سنندجی، متخلص به رونق، عموی ماه شرف خانم، مستوره کردستانی است. در این اثر ارزشمند، ۴۳ شاعر سنندجی معرفی شده است که به همراه معرفی، اشعار

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۱۵

قابل توجهی از آنها نیز نقل شده است. حدیقه امان اللهی هم از لحاظ نثر و هم از لحاظ نظم، اهمیت بسیاری دارد. شاعرانی که در این اثر معرفی شده‌اند عبارتند از: اثیم سنندجی، احمد بستی، اسیر اردلان، افسر سنندجی، اکبر، الفت سنندجی، امان الله سنندجی، پرتو بروجردی، جوهری سنندجی، حاوی سنندجی، حسرت سنندجی، حیدر سنندجی، حیران سنندجی، خرم سنندجی (خسرو بیگ منشی باشی)، خسرو سنندجی (خسرو خان والی جد اعلای امان الله خان والی ثانی)، خسرو سنندجی، خسرو خان والی، ولد امان الله خان والی و والد امان الله خان والی ثانی، خلیل سنندجی، خواجه سنندجی، داوری سنندجی، رابط بستی، راجی سنندجی، رونق سنندجی، سلیم سنندجی، سوزی سنندجی، شائق سقزی، شاکی منجم، شیدای سنندجی، صالح سقزی، صالح سنندجی، صادق سنندجی، عالی سنندجی، عوام سنندجی، فتحی، مجید سنندجی، مسافر سنندجی، مستوره سنندجی، مفتون سنندجی، ناظر بستی، هدایت سنندجی، والی سنندجی، حسنا جهان خانم، مشهور به والیه قاجار، یوسف سنندجی.

تمامی اشعار نقل شده از شاعران مذکور نیز به زبان فارسی است و هیچ شعر کردی‌ای از این شاعران در حدیقه امان اللهی نقل نشده است. اشعار نقل شده در این دوران، بیشتر در قالب: قصیده، غزل، مثنوی، ترجیع بند، قطعه، رباعی و فرد سروده شده است. سده سیزده دورانی است که از لحاظ سبک شناسی در ادب فارسی، دوران بازگشت ادبی نامیده می‌شود. این دوران که در میان شاعران فارس زبان، در سه سطح زبانی، ادبی و فکری، ویژگی‌های خاصی دارد، به دلیل تعاملات و مبادلات ادبی، شاعران سنندج با دیگر شاعران در سایر نقاط ایران، از آن ویژگی‌ها تأثیر فراوان پذیرفته‌اند. شعر فارسی دوران بازگشت از نظر زبانی در آغاز، خام و ابتدایی است و نشان از آن می‌دهد که ادبای این دوره از متون قدیم و فصیح و بلیغ زبان فارسی بیگانه بودند و یا با آنها انس کافی نیافته بودند، اما بعدها به سرعت، بر اثر ممارست در متون قدیم، زبان، تعالی می‌یابد و در امثال سروش و قسانی و شیبانی و داوری به کمال می‌رسد؛ به طوری که زبان برخی از این شاعران را به زحمت می‌توان از زبان قدما بازشناخت (شمیسا، ۱۳۷۵: ۳۱۱-۳۱۰). رونق، حاوی، داوری، شایق، خرم و بسیاری دیگر از شاعران این دوران، از نظر زبانی، همان زبان قدمایی را دارند، اما از نظر فکری، شاعران این دوران، سعی در بیان همان افکار مرسوم در عهد غزنوی و سلجوقی در قصیده و افکار دوران حافظ و سعدی در غزل را داشتند و می‌کوشیدند حتی المقدور، از مسایل روز استفاده نکنند تا هر چه بیشتر شعر به اسلوب قدما شبیه باشد. قصاید و غزلیات بسیاری از شاعران فارسی‌گوی

این دوران، موافق با این شیوهٔ شاعری سروده شده است. از نظر ادبی نیز شعر شاعران این دوره از مطالعهٔ ما، از نظر قالب، بیشتر قصیده و غزل است. برخی از قصاید، ساده و کمتر از صناعات ادبی استفاده شده و برخی نیز همچون قصاید انوری و خاقانی مشحون از صناعات ادبی و تلمیحات و به طور کلی پر از تعقید است. در بسیاری از قصاید مدحی شاعران این دوران، مبالغه‌های شعری، شبیه به فرخی سیستانی و انوری ابیوردی دیده می‌شود. وقتی که شاعر معتقد است، نور خورشید از رای ممدوح او کسب ضیا می‌کند و یا هر موجودی در کرهٔ زمین تابع فرامین ممدوح اوست؛ این نوع مدح هیچ تفاوتی با مدحهای انوری در قرن ششم هجری ندارد:

مر حکم تو را تابع و مر رای تو را یار هر زندهٔ موجود که در روی زمین است
از رای تو هر شام کند کسب ضیا هور هر صبح از آن است که تابنده جبین است

(رونق، ۱۳۴۴: ۴۸۱)

افکار و تصاویر حافظ، مولوی و سعدی در این دوران از شعر فارسی سنندج، حضوری فعال دارند. برای نمونه، حیدر، یکی از شاعران «هنرور و عالم و فاضل سخن گستر» این دوران است. او که به نقل از رونق، «دمی از صفا می‌زند و قدمی در راه خدا، از سلسلهٔ فضلا و دودهٔ علما محسوب می‌شود» در مثنوی کوتاهی که از او نقل می‌کند، از نظر وزن، همان وزن مثنوی مولوی است و از لحاظ محتوا نیز کاملاً عرفانی است. با این تفاوت که برخی از افکار ابن عربی نیز در آن دیده می‌شود (رونق، ۱۳۴۴: ۲۶۸). در یکی از ابیات این مثنوی که می‌گوید:

چون خدا اندر ملک عشقی ندید آمد و از غیرت آدم آفرید

(رونق، ۱۳۴۴: ۲۶۸)

عیناً به تأثیر از حافظ سروده که می‌گوید:

جلوه‌ای کرد رخت دید ملک عشق نداشت عین آتش شد از این غیرت و بر آدم زد

(حافظ، ۱۳۷۲: ۱۲۳)

و یا قصیدهٔ «داوری» (مقتول به سال ۱۲۴۴هـ.ق) در مدیحه به مطلع:

ساقی خمار دهر شکست ابر نوبهار ای خوشتر از بهار تو بشکنم خمار

(رونق، ۱۳۴۴: ۳۴۸)

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۱۷

بسیار شبیه به قصیده فرخی سیستانی، شاعر قرن پنجم هجری با مطلع:

بهار تازه دمید ای به روی، رشک بهار بیا و روز مرا خوش کن و نبید بیار

(فرخی، ۱۳۷۸: ۶۰)

است. بدون تردید یکی از ارکان شعر و ادبیات سنندج در قرن سیزدهم، ماه شرف خانم، مستوره اردلان (۱۲۲۰-۱۲۶۴ هـ.ق.) است. دیوان مستوره به روایت تاریخ نویسان (سنندجی، ۱۳۷۵: ۱۲۰) از ده تا بیست هزار بیت شعر، به زبان فارسی و کردی با گویش کردی هورامی سروده شده است. از این همه شعر در حدود دو هزار بیت آن به دست ما رسیده و بیش تر آن در گذر حوادث روزگار، یا از میان رفته و یا هنوز پیدا نشده است. مستوره در سرودن شعر، به فارسی، توانایی خاصی داشته و توانسته است به خوبی از عهده آن برآید. او در نثر فارسی نیز به حق چیره دست و استاد بوده و در مقام مقایسه با نویسندگان هم دوره خود در زبان فارسی هیچ کم ندارد (مستوره، ۲۰۰۵: ۳۶). بر اساس پژوهشی که غفاری انجام داده، مستوره در غزل فارسی از سعدی و حافظ تأثیرات فراوانی پذیرفته است. او در مقاله‌ای به این تأثیرپذیریها اشاره داشته و نمونه‌های قابل توجهی را ذکر کرده است (غفاری، ۲۰۰۵: ۱۷۶). مستوره علاوه بر تأثیر پذیری از حافظ و سعدی در غزل‌سرایی، در یکی از قصاید خود با مطلع:

تا چرخ، صهای صفا از خم به مینا ریخته دست قضا دُرد جفا در ساغر ما ریخته

(مستوره، ۱۳۹۰: ۲۲۳)

به استقبال قصیده مشهور خاقانی به مطلع:

در کام صبح، از ناف شب، مشک است عمدا ریخته

زرین، هزاران نرگسه بر سقف مینا ریخته؛

رفته است. نکته مهمی که در باره مستوره قابل توجه است این است که تمامی اشعاری که رونق در حدیقه خود از او نقل کرده به زبان فارسی است و هیچ اشاره‌ای به اینکه مستوره اردلان، شعری به زبان کردی سروده باشد در این اثر دیده نمی‌شود. غزل مشهوری که در گویش سورانی و به سبک و شیوه نالی در دیوان مستوره دیده می‌شود، محل تأمل و تردید است و برخی از پژوهشگران در نسبت آن به مستوره تردید دارند (قره‌داغی، ۲۰۱۱: ۱۸). البته باید خاطر نشان کرد که مستوره در رثا، ید طولایی داشته و این که قره‌داغی از این لحاظ او را خنسای کرد نامیده (همان: ۱۹) به جا و مناسب است. با وجود این اگر چند قطعه شعری که

از مستوره به زبان هورامی به دست ما رسیده پذیریم، - که البته آن هم جای تردید دارد - اشعار کردی او چندان قابل توجه نیست.

از دیگر شاعرانی که می‌توان او را نیز از همان نسل سبک ادبی سنندج در قرن سیزدهم هجری به‌شمار آورد، شیخ محمد سلیم متخلص به سالم، از نسل شیخ احمد علامه مردوخ است که به سال ۱۲۷۴ هـ.ق، متولد شد و در سال ۱۳۳۷ هـ.ق، در سنندج فوت کرده است. با آن‌که او از علما و دانشمندان برجسته آن روزگار به‌شمار می‌رفته و در سلک پیران و بزرگان طریقت نقشبندیه، فعالیت دینی داشته است، اشعاری نیز از او به یادگار مانده که متأسفانه بسیاری از آنها به دست ما نرسیده است، اما بر مبنای آنچه که در تذکره‌ها روایت شده، حاکی از آن است شیخ سلیم به سه زبان کردی، فارسی و عربی شعر می‌سرود. مردوخ روحانی، شیخ سلیم را دارای طبعی روان و ذوقی سلیم می‌داند که به سه زبان مذکور اشعاری که بیشتر جنبه عرفانی دارد می‌سروده است. به علاوه بر بسیاری از کتب درسی و ادبی نیز حواشی و تعلیقاتی نوشته است. (مردوخ روحانی، ۱۳۸۲: ۱۵۴). همو در قصیده لامیه‌ای که از سالم روایت کرده است، از طرفی میزان توانایی او را در هنر شعر عرضه کرده و از طرف دیگر محتوای صوفیانه و عارفانه‌ای که در این نمونه شعری نشان داده است به خوبی بر احوال روحانی شاعر نیز اشارت دارد:

ای عالم و آگه ز افعال منِ جاهل	هستم ز عبادت کسل و غافل و کاهل
در بندگی نفس و هوا مُسرِع و چابک	در کسب معاصی و گنه عامل و شاغل
از مشرِع شرعِ نبوی کام نشد تر	اما ز سرم تا به قدم غرقِ رذایل
نه دین و نه دنیا و نه عقبی، همگی شد	پا مال خیال تبه و فکرت باطل
شد وقت نفیسم همه در غفلت عصیان	شد عمر عزیزم به عبث ضایع و عاطل

(روحانی، ۱۳۸۲: ۱۵۵)

بر مبنای زندگی‌نامه‌ای که حکیم ملا صالح در مقدمهٔ دیوان سالم نوشته، شیخ سلیم بسیاری از عمر خود را در سلیمانیه و بیاره سپری کرده و اگر اشعاری به زبان کردی سورانی سروده، بدون تردید ناشی از تأثیر پذیری از حوزهٔ ادبی سلیمانی و سبک نالی است.

در ادامهٔ همان نسل پیشین و البته عالم و دانشمند که دارای ابعاد و وجوه فراوان علمی است، می‌توان به عبدالحمید بدیع‌الزمانی سنندجی (۱۳۵۶-۱۲۸۳ هـ.ش)، متخلص به «مهی» اشاره داشت. او نوهٔ پسری میرزا شکرالله سنندجی، ملقب به فخر الکتاب، صاحب

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۱۹

تحفه ناصریه، یکی از بزرگترین عالمان و دانشمندان ادب عرب، نه تنها در ایران، که در جهان عرب نیز به شمار می‌رود. وی، شعر فارسی و عربی را به غایت خوب می‌سرود. احمد مهدوی دامغانی که از شاگردان او به شمار می‌آید، بدیع الزمانی را بی‌هیچ مبالغه، وحید عصر و فرید زمان و از ائمه بلا منازع و بی‌همتای علوم ادبی سراسر دنیای اسلام می‌دانست و از این لحاظ او را کم نظیر و بی‌بدیل می‌نامید (مهدوی دامغانی، ۱۳۸۱: ۲۰).

از ویژگیهای شعری بدیع الزمانی سنندجی، استفاده فراوان از واژه‌ها و اصطلاحات ادب عرب در شعر فارسی است. از این نظر اشعار و منظومه‌های شاعر، هر خواننده آشنا با ادب فارسی را به یاد اشعار خاقانی و انوری و سنایی و ناصر خسرو و دیگر استادان مسلم ادب فارسی می‌اندازد. بدیع الزمانی در اشعار فارسی خود هیچ پروایی از به کار بردن واژه‌های غریب و نامأنوس و کم کاربرد در شعر فارسی، چون: إعشاء، مغطی، ابراء، ایطاء، اطراء، و بسیاری دیگر ندارد. از این لحاظ به نظر می‌رسد، بدیع الزمانی سنندجی خود دارای سبکی ویژه در میان شاعران فارسی‌گوی سنندج بوده باشد. شاید او را از این جهت با شاعر خراسانی، ادیب نیشابودی بتوان مقایسه کرد که او نیز چون «مهی»، به وفور از واژه‌های عربی که دارای غرابت استعمال بود، استفاده می‌کرد. از دیگر ویژگیهای شعر او می‌توان به تلمیحات و اشارات گوناگون به قرآن، حدیث، اساطیر و داستانهای روایت شده از گذشتگان اشارت داشت. نگارنده بر این باور است که در میان شاعران کُرد زبان پس از مشروطیت، با وجود قلت اشعارش، شاعری به دانشمندی او یافت نمی‌شود که تا این اندازه از ادب عرب در شعر فارسی استفاده کرده باشد (ر.ک. به: مقدمی فر، ۱۳۹۴: ۱۵۶-۷۰). از دیگر ویژگیهای شعر مهی، بازتاب احوال درونی او در اشعار خویش است. برای مثال در یکی از شعرهایش با نام «بخت سیه» از بخت سیه خود به گله و شکوه پرداخته و از اینکه مصائب و متاعب روزگار به او روی آورده، آزارش می‌دهد. از این لحاظ برخی از اشعار مهی می‌تواند با قصاید ناصر خسرو قبادیانی قابل مقایسه باشد. مهی در زبان عربی نیز، اشعار غزلی سروده است که می‌تواند با استادان مسلم شعرای عرب نیز قابل مقایسه باشد. از جمله قصیده عربی او در مدح شیخ حبیب الله کاشتر باعنوان: «نفسی تتوق الی دیار سنندج» از نظر ادبی بسیار فاخر و بلیغ است. به هر صورت وی یکی از ارکان شعر سنندج در دو زبان فارسی و عربی به شمار می‌آید. احمد ترجمانی زاده، او را به تنهایی یک دانشگاه می‌نامید (انجمن آثار و مفاخر: ۱۳۸۵: ۱۲). در یکی از قصایدش به استقبال قصیده ترسائی خاقانی رفته و به خوبی توانسته است از عهده آن برآید:

سنندج مولدم بوده‌است و منشا کز آنجا چشم بگشادم به دنیا

دیاری عالمان را حرز و مامن بلادی صالحان را جا و ملجا
مقامی داستان راستین را چنان بیت عتیق و بیت اقصی
در آنجا سوی دانش کردم آهنگ نبودم مقصدی جز اجر آخری

(مقدمی‌فر، ۱۳۹۴: ۷۰)

از دیگر شاعرانی که می‌توان او را در عداد شاعران صاحب سبک به شمار آورد، گلشن کردستانی (۱۳۷۱-۱۳۰۹هـ.ش) است. او دارای چند دیوان شعر به زبان فارسی است. سعید نفیسی در مقدمهٔ کوتاهی که بر دیوان «نوبهار» گلشن نوشته، گلشن را دارای طبعی سرشار و توانا می‌داند که با آگاهی کامل از سوابق دیرین شعر فارسی، توانسته شاهکارهای فراوان پدید آورد. به باور سعید نفیسی، در بسیاری از اشعار گلشن، افکار تازه‌ای دیده می‌شود که نه تنها در آثار گویندگان پیش از او نیست، بلکه منحصرأ از آن اوست و مبتکر آنها به‌شمار می‌آید. (کردستانی، ۱۳۳۵: ۲) اشعار گلشن بیشتر در مفاهیم عشق و شور و مستی سروده شده است. از این روی می‌توان اشعار نوبهار را آینهٔ تمام‌نمای احوال درونی او دانست که بیشتر در شور و شیدایی سپری شده است. گلبانگ گلشن اما رنگ و جلایی دیگرگون دارد. این دفتر که با مقدمهٔ استادانهٔ مهرداد اوستا زینت داده شده، اشعاری بسیار نغز و پر مغز دارد. گرچه در این دفتر نیز عشق و شیدایی به وفور یافت می‌شود، اما در لابه لای آنها اشعاری در مفاهیمی دیگر نیز دیده می‌شود. او زبانی وهم آمیز و خیال انگیز دارد. این ابهام نه چنان است که مدعیان دیگر بتوانند از آن پرده برگیرند، بلکه شاعر از جهانی خواب آلود و رؤیای آمیز خبر می‌آورد. گویی از خوابی گران برخاسته و از دیار افلاطونی رؤیاهای خود، افسانه سر می‌کند (کردستانی، ۱۳۴۴: هفت). در شعر او کلیتی وجود دارد، دربرگیرندهٔ همهٔ آحاد بشری، دردی عظیم به پهنای یک کشور و کهن، همچون تاریخ و دلپذیر همچون افسانه. دفتر شعر گلبانگ، سخن از ناکجاآبادهایی به میان آورده است که تنها در «من انسانی» دیده می‌شود. این دفتر آمیزه‌ای از «من شخصی»، «من اجتماعی» و «من انسانی» است. معانی در کلام او با تردید آمیخته با ابهام تجلی می‌کند. گوئی شاعر از اینکه مبدا فریب خورده باشد، در میان دو دلی به طنز آمیخته‌ای سخن می‌گوید، اگرچه در این طنز اشک بیش از لبخند به چشم می‌آید. خواه این فریب از دیگری خواه خودفریبی شاعر باشد. گلشن تا آنجاست در دفتر گلبانگ پیش می‌رود که می‌گوید: «خوب که نگاه می‌کنی بدترین مردم خوب‌ترین آنانند» (همان: یازده).

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۲۱

از دیگر شاعران صاحب سبک و مؤثر در سنندج، خانم مهین دخت معتمدی (۱۳۰۸-۱۳۹۲ هـ.ش) است. او علاوه بر آنکه شاعری خوش قریحه و آشنا به فنون شاعری بود، استاد دانشگاه بود و آثاری پژوهشی و برگردان از زبان عربی از خود به جای نهاده است. مجموعاً، دو مجموعه شعر از خانم معتمدی به نامهای: «دریای اشک» و «گل‌های آبی‌در» به چاپ رسیده است. نصرت الله کاسمی بر هر دو مجموعه، مقدمه مناسب نوشته و علاوه بر زندگی‌نامه و برخی حوادث زندگی شاعر، به بعضی از جوانب شعری و هنری شاعر نیز پرداخته است. بیش‌تر اشعار معتمدی به زبان فارسی است و این بخش از اشعار او بسیار خوب درخشیده است. اشعار او در قالب: غزل، قصیده، قطعه، مثنوی، دوبیتی، تضمین، ترکیب بند، رباعی و فرد سروده شده است. ادبیات شعری سنندج، با اشعار مهین دخت معتمدی گامی فراتر نهاد و پله‌های نردبان ترقی را بالاتر رفت. البته باید خاطر نشان کرد که «من زنانه» در شعر مهین دخت به ندرت دیده می‌شود. معشوق در شعر معتمدی دارای گیسوانی بلند و رخساری چون آفتاب و لبانی لعل گونه است. از این روی شاعر، در این گونه تصاویر هنری، به تصاویر کلیشه‌ای قدما بسنده کرده و تلاش کرده است احساسات زنانه خود را چون زنی در اشعار خود کمتر به نمایش بگذارد. در مقایسه‌ای که میان مهین دخت معتمدی با مستوره اردلان از این لحاظ انجام شود، به این نتیجه خواهیم رسید که هر دوی آنها گرفتار سنت رایج ادبی گذشتگان بوده‌اند و به هیچ وجه ساختاری را که گذشتگان بنا کرده‌اند، نشکسته‌اند. البته باید گفت که شعر مهین دخت در مقایسه با شاعران معاصر سنت‌گرای ادب فارسی، هیچ کم ندارد و خوب درخشیده است. آقای کاسمی در مقدمه دفتر شعر او می‌گوید:

دکتر مهین دخت، شعر نیکو می‌سراید و نیکو می‌خواند و در قالب محکم سبک اصیل و سنت قدیم شعر و ادب پارسی گام برمی‌دارد. به اصول و فروع فصاحت و بلاغت و رعایت جوانب سلاست و جزالت و نازک‌کاری‌ها و باریک‌بینی‌ها و ظریف‌پردازی‌ها و طرفه‌آوری‌ها و خلاصه صنایع و محسنات لفظی و معنوی سخن درمی‌آورد و آشناسی و با وجود التزام تام و تمام به حفظ حدود عروض و بحور و اوزان و قوافی، آنجا که طبعش آرزو کند و فیض روح القدس نیز مدد رساند، از آوردن ترکیبات نو و مضامین بدیع و مفاهیم تازه نپرهیزد و ابا و امتناع ندارد (معتمدی، ۱۳۶۶: ۲۰).

معتمدی از آنجا که به زبان فرانسه و عربی نیز آشنایی داشته است، اشعاری را نیز از این دو زبان (معتمدی، ۱۳۶۶: ۱۷۴، ۱۷۳، ۱۲۹) به زبان فارسی برگردانده است که خود از موارد نادر و شاذ به ویژه در میان زنان شاعر سنندج بوده است.

یکی از شخصیت‌هایی که گرچه شعر اندکی سروده، اما آنچه که سروده شیوا و سلیس سروده، آیت الله محمد مردوخ کردستانی (متوفی ۱۳۵۴ هجری شمسی) است. او به سال ۱۲۵۶ هجری شمسی در سنندج دیده به جهان گشود و پس از اینکه اندکی بزرگ شد و به سن تمییز رسید، خیلی زود توانست مدارج علمی الهیات اسلامی و ادبیات و برخی علوم رایج دیگر، چون ریاضیات و فلسفه و کلام اسلامی را یاد بگیرد و بنا به گفتهٔ خودش در سن دوازده سالگی که پدرش بیمار شده بود و قادر به رفتن به مسجد نبود، شغل امامت و خطابت جمعاً را به عهده بگیرد (مردوخ، ۱۳۹۶: ۲۰). او در بیشتر علوم اسلامی بصیرت داشت و در برخی هم متخصص بود. پاره‌ای از علوم غربیه را نیز می‌دانست و بدون اینکه تلمذ استادی کرده باشد، در فن نقاشی مهارت داشت. از ذوق و قریحهٔ شعر و شاعری نیز برخوردار بود و به تناسب موضوع و موقعیت تک بیت‌های شیوایی می‌سرود، اما کمتر شعر می‌گفت و آثار منظومش بسیار اندک است. (روحانی، ۱۳۸۲: ۴۳۴) همان طور که اشاره شد، آیت الله مردوخ، اشعار اندکی سرود، اما در میان سروده‌هایش که همچون سایر آثارش به زبان فارسی سروده شده، توانایی و مهارت خاصی از خود نشان داده است. او در شعری به تواناییهای خود در علوم گوناگون اشاره دارد:

منم آن خداوند سیف و قلم	منم جلوه آرای علم و علم
منم جامع علم و فضل و هنر	منم رهبر و رهنمای بشر
منم آن هشیوار مردوخ راد	که مانند من مام میهن نژاد
نگشته حریم کسی تاکنون	به هنگام بحث و نظر در فنون

(مردوخ، ۱۳۹۶: ۲۱)

او منظومه‌ای سروده است که در آن شیطان در برابر خداوند به دفاع برمی‌خیزد. ماجرا این است که خداوند از اغواگریهای شیطان شکوه می‌کند که بندگان مرا از راه به در می‌کنی. شیطان هم در پاسخ خداوند به شکل مفصلی از خود دفاع می‌کند. البته تمام این ماجرا در خواب اتفاق افتاده است. این منظومه با نام محاکمهٔ اهرمن و یزدان تا آنجا که نگارنده اطلاع داشته باشد، هنوز چاپ و منتشر نشده است. در این منظومه به مسألهٔ شرور و جبر و اختیار اشاره دارد و بر این اساس چون خلقت را به خداوند بازمی‌گرداند، به نظر می‌رسد که آفرینش شرور را نیز به او برمی‌گرداند. برای مثال شیطان در دفاع از خود می‌گوید:

سر یک مو نکردم من خطایی مرا بی‌خود مقصر می‌نمایی

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۲۳

ز من صادر نگشته شر و شوری از اینها کرده‌ام همواره دوری
تو خود خلاق شری من بهانه اگر گویی که نه، دوزخ نشانه^{۱۱}

در میان اشعاری که آیت الله مردوخ سروده، جز دو قطعه شعر، یکی به کردی هورامی و دیگری به کردی سورانی، شعر کردی ندارد و تمامی اشعار او به زبان فارسی است.

شاعر دیگری که هم در شاعری و هم در نویسندگی از بزرگان ادب بود، میرزا عبدالمجید، متخلص به مجدی و از طرف ناصرالدین شاه قاجار، ملقب به ملک الکلام^{۱۲} است. (مجدی، ۱۳۸۲: ۱۵) او در سال ۱۲۶۸ در شهر سقز به دنیا آمد و در همان شهر، برخی از علوم رایج روزگار خود را تحصیل کرد. به روزگار جوانی در پی مسافرت‌هایش به سنندج آمد و در این شهر متوطن شد. او در سنندج منشی ظفرالملک اردلان شد و سپس به سال ۱۳۰۶ هجری قمری روانه سفر حج شد و پس از مراجعت، ریاست دارالانشای حکومت را به عهده گرفت و تا سال ۱۳۱۸ همچنان در این سمت باقی ماند. او در سال ۱۳۳۰ به انگیزه پیشرفت فرزندانش به تهران مهاجرت کرد و تا وفات، به سال ۱۳۴۴ هجری قمری در این شهر ماندگار شد و پس از وفات نیز در تهران دفن شد. (روحانی، ۱۳۸۲: ۱۷۸) ملک الکلام در هنر شاعری بسیار با قریحه و نازک خیال بوده است. بیشتر اشعار این شاعر در قالب غزل و تعدادی قصیده سروده شده است. نکته جالب توجه اینکه اشعار او به زبان فارسی سروده شده است و به ندرت شعر کردی از او روایت شده است. محمد علی فروغی در باره ذوق و قریحه ملک الکلام در پاسخ مکتوبی چنین گفته است:

آیات بینات فضل و هنر یعنی غرر و درر آن خامه مشکین آمه حکمت اثر با این
تن خسته آن کرد که مومیایی با استخوان شکسته و باران با گیاه نورسته. راستی را نامه نبود،
شفاء بیمار بود و معجز و کرامت نمود. جواب آنچه‌ان مکتوب، به همان سیاق بدیع و
اسلوب مرغوب کار حضرت فیل است و صاحب و صابی در این پهنه و میدان مقهور و
ذلیل ما سپر انداختیم و تسلیم شدیم از روی حقیقت نه از روی فروتنی. (مجدی، ۱۳۸۲: ۲۱)

این نوع سخن گفتن در باره ملک الکلام، آن هم توسط محمد علی فروغی، نشان از ذوق و قریحه فراوان ملک الکلام دارد. البته شایان ذکر است که کسان دیگری و از جمله قائم مقام فراهانی و امیر نظام گروسی نیز ملک الکلام را ستوده‌اند و او را از سرآمدان شعر و نویسندگی دانسته‌اند. (روحانی، ۱۳۸۲: ۱۷۹) ملک الکلام علاوه بر دیوان شعری به زبان فارسی، سفرنامه حج خود را با نثری فصیح و آراسته نوشته است.

از دیگر صداهای شعر کردی و فارسی در همین دوران، اشعار سید ابراهیم ستوده (۱۳۷۹-۱۳۰۵ ه.ش) است. او که تحصیلات دانشگاهی نداشت، اما از تحصیلات حوزوی تا درجهٔ افتا برخوردار بود، اشعار غزایی از خود به یادگار گذاشته است. البته شاید بتوان زندگی شعری ستوده را به دو دوران پیش از رفتن به تهران و پس از رفتن تقسیم کرد. اشعار ستوده پیش از رفتن به تهران از صلابت و سلاست خاصی برخوردار نبود، از این روی، هنگامی که در سال ۱۳۲۹ به تهران می‌رود و با استادانی چون: جلال‌الدین همایی و بدیع‌الزمان فروزانفر و مدرس رضوی آشنا می‌شود، و هنر شاعری را در نزد آنان به کمال می‌رساند، در اشعار پیشین خود آتش می‌زند و فصل جدیدی در سرایش شعر پیدا می‌کند.

در سنج از این دست شعرا، فراوان بوده‌اند که بر دیوان بسیاری از آنها گرد فراموشی نشسته و بسیاری نیز به دلیل جوانب غنی دیگر، کمتر به شاعر شهرت پیدا کرده‌اند. اما از لحاظ ادبی و شیوهٔ شاعری در یک سبک قرار می‌گیرند. از جملهٔ آنها می‌توان به: ملا احمد مدرس گرجی (۱۳۶۷-۱۳۰۱ ه.ش)، برهان‌الدین حمدی (۱۳۶۶-۱۲۸۴ ه.ش)، شیخ عبدالحمید متخلص به عرفان (؟- ۱۲۷۳ ه.ش)، سید محمد باقر رکن‌الاسلام (۱۲۵۳-۱۳۵۴ ه.ش)، محمد صدیق مفتی زاده (۱۳۶۳-۱۳۰۰ ه.ش)، و ده‌ها شخصیت دیگر اشاره داشت. اما آنچه که لازم به یادآوری است این است که قریب به اتفاق شاعران سنج لاقبل تا قبل از انقلاب اسلامی، به زبان فارسی شعر سروده‌اند و اگر در شعر تمامی این شخصیتها، شعر کردی دیده شود، غالباً در محتوای عرفان و تصوف سروده شده و بسیار کمتر به ملیت پرداخته شده است.

۳. نتیجه‌گیری

بر اساس بررسیهای انجام شده در مورد شعر سنج، می‌توان چنین گفت که در این شهر فرهنگی، ادبیات فارسی، بسی بیشتر از ادبیات کردی مورد توجه نویسندگان و شاعران قرار گرفته است. قرن چهارده هجری را اگر به شمار نیاوریم، به ندرت بتوان از زمان بنای این شهر در سال ۱۰۴۶ ه.ق، تا آخر قرن سیزده، شاعر مطرح و صاحب سبکی که به زبان کردی شعر سروده باشد، پیدا کرد. اگر ما در سدهٔ سیزدهم هجری، ماه شرف خانم، مشهور به مستوره را داریم، نمونهٔ بسیار اندکی است و از این نظر که بیشتر اشعار او به زبان فارسی سروده شده، خیلی قابل توجه نیست. گو اینکه برخی در صحت انتساب اشعار کردی به مستوره تردید روا داشته‌اند. به هر صورت از آنجا که ماه شرف خانم، شاعر بلند آوازه‌ای در ادب فارسی بوده

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۲۵

و تجربیاتی در شعر فارسی داشته است، او را می‌توان یکی از صداهای شعر و ادب فارسی در سده سیزدهم به شمار آورد. همچنین اگر برخی از علمای مردوخی اشعاری به زبان هورامی در آن دوران داشته‌اند، نمونه‌های بسیار نادر است و النادر کالمعدوم. در پاسخ به پرسش بنیادی این پژوهش که چرا و به چه دلیل شعر کردی در سنندج نسبت به سایر بلاد کرد نشین، چون: سلیمانیه و مریوان و مهاباد و بوکان، بسیار کمتر مورد توجه بوده و شعر سنندج به زبان فارسی است؟ باید گفت که پاسخ این پرسش اساسی، به جغرافیای سیاسی برمی‌گردد. سنندج از زمان بنای آن در سال ۱۰۴۶ هـ ق، دارالایاله اردلانها بوده و حکام اردلان از چند نظر بر این مسأله تأثیر نهاده‌اند: یکم: آنها حکام دست‌نشانده شاهان صفوی و اخلاف صفوی بودند و در واقع حکم اردلانها در تهران امضا و انفاذ و ابلاغ می‌شد. دوم: ارتباط حاکمان سنندج، به دلیل همین جغرافیای سیاسی، با تهران و دیگر شهرهای بزرگ ایران بود. از این رو طبیعی بود که سبک و زبان شعری فارسی بیش از کردی در سنندج رواج پیدا کند. سوم: ملیت‌گرایی و ناسیونالیسم کردی که از دوران احمد خانی (۱۷۰۷-۱۶۵۰م) در عثمانی آغاز شده بود و بعدها بدرخانها در همان جغرافیای عثمانی و بعدتر در کردستان شمالی ایران و کردستان عراق - پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی - به شدت در شعر رواج پیدا کرده بود، تقریباً می‌توان گفت که در سنندج، از آغاز سده یازده تا آخر سده سیزده دیده نمی‌شود و اگر احساسات ملی در سده چهاردهم هجری پدید آمد، بیشتر در قالب کتابهایی از جمله: «تاریخ مردوخ» و «تاریخ مشاهیر کرد» و امثال آنها بود. از این رو شعر کردی‌ای هم که اندک اندک از آغاز سده چهارده تا انقلاب در سنندج پیدا شد، فاقد روح ملی و ناسیونالیستی بود. به طور خلاصه می‌توان گفت که فقدان ناسیونالیسم کردی در سنندج آن دوران، عامل دیگری بود که شعر فارسی بیش از شعر کردی رواج بیابد. چهارم: از آنجا که بسیاری از حاکمان اردلان، مذهب تشیع داشتند، پر واضح بود که به تأثیر از حاکمان اردلان، گرایش به مناطق شیعه نشین، بسی بیشتر از سایر مناطق باشد. این دلایل، به نظر راقم این سطور، از مهمترین دلایل گرایش شاعران سنندج به شعر و زبان فارسی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. بدون اینکه وجه تسمیه این نامگذاری را انکار کنم و یا آن را نادرست بدانم، اما باید بیان کنم که نامیدن شهر سنندج به تنها شهر خلاق موسیقی و فراموش کردن جوانب دیگر این شهر، خطایی است که ممکن است بر آیندگان و فرزندان ما تأثیر نامطلوب بگذارد. در منابع گذشتگان ما،

این شهر همواره دارالعلم نامیده شده و به نظر می‌رسد وجود عالمان طراز اول در این شهر، امثال بدیع الزمان سنندجی و مفتی‌زاده‌ها و حمدی و مردوخ و مردوخ روحانی و ده‌ها شخصیت تأثیرگذار دیگر دلیل کافی بر دارالعلم بودن سنندج تواند بود.

۲. خود کردها سنندج را «سنه» می‌خوانند و نام اصلی آن گویا همین بوده است، اما بعد از بنای برج و باروی حکومتی آن را «سنه‌دژ» گفته‌اند که سنندج، تحریف و تعریبی از آن است. برخی معتقدند که اصل آن «سانان دژ» بوده به معنی قلعه و محل سانها. زیرا سان در زبان کردی گورانی، به معنی سلطان است همان گونه که «کانی سانان» نیز به معنی محل سلاطین است. (روحانی، ۱۳۷۱: ۲۴۴)

۳. نیکیتین می‌گوید: سنه (سنندج) یکی شهر بسیار قدیمی است و کتیبه‌های بسیاری که در حول و حوش این شهر به دست می‌آیند و اغلبشان هم مربوط به دوران ساسانیان هستند بر این نکته گواهی می‌دهند. (نیکیتین، ۱۳۶۶: ۳۶۰)

۴. نام شهری نزدیک بابل در ساحل دجله که امروز جزو کردستان عراق است. این منطقه وسیع از نظر مذهبی در گذشته دارای اعتقادی علی‌اللهی بودند و بر این باور بودند که روز موعود در شهرزور فراخواهد رسید. (دهخدا، ۱۳۸۰: ذیل شهرزور)

۵. اسم روستایی در هورامان از توابع استان کرمانشاه است.

۶. اسم روستایی در پنج کیلومتری شهر سنندج است که امروزه به این شهر متصل شده است.

۷. برای مثال خان احمد خان اردلان در سال ۱۰۴۱ نیروی انبوهی جمع‌آوری کرد و علی‌رغم شاه صفوی به شهرهای سنقر و همدان و گروس و ارومیه و خوی لشکرکشی کرد و همه آنها را ضمیمه متصرفات خویش ساخت و مراتب اطاعت خود را جشن گرفت و به نام خود سکه زد و ائمه جمعه و جماعت در همه قلمرو حکومت اردلان، از او به عنوان شاه مستقل کردستان، یاد کردند. (روحانی، ۱۳۷۱: ۲۴۲)

۸. برخی از زبان‌شناسان با توجه به تفاوت‌های وسیعی که میان گویشهای زبان کردی دیده می‌شود، زبان کردی را گروه زبانهای کردی نامیده‌اند.

۹. منظومه‌ای است عاشقانه از احمد خانی به زبان کردی کرمانجی. این منظومه به زبانهای انگلیسی، عربی، آلمانی، فرانسوی، روسی و فارسی ترجمه و منتشر شده است.

۱۰. نام دو شخصیت فرانسوی و انگلیسی بود که پس از جنگ اول به نمایندگی از کشورهای متبوع خود بر سر عثمانی توافقاتی کردند.

۱۱. این اثر تاکنون چاپ و منتشر نشده است و نسخه آن به صورت دست خط نزد نگارنده موجود است.

بررسی دلایل رواج شعر فارسی در شهر سنندج از بنای ... (جمال احمدی) ۲۷

۱۲. لازم به ذکر است که ملک الکلام مجدی، زاده شهر سقز است، اما در جوانی به سنندج آمد و ذوق و قریحه شاعری و نویسندگی او در این شهر بود که شکوفا شد و در مدت سی و چند سالی که در سنندج به سر برد هم منشی‌گری کرد و هم اشعار فراوانی سرود.

کتاب‌نامه

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۷). چالش میان فارسی و عربی. تهران: نی.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۷۸). تاریخ زبان فارسی. تهران: طهوری.
- احمدی، جمال (۱۳۹۵). تاریخ ادبیات فارسی از آغاز تا جنگ اول جهانی، سقز: گوتار.
- انجمن آثار و مفاخر فرهنگی (۱۳۸۵). *زندگی نامه و خدمات علمی و فرهنگی استاد احمد ترجمانی‌زاده*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- پرهیزی، عبدالخالق (۱۳۸۵). وزن شعر کردی. تهران: زمان.
- حافظ. شمس الدین محمد (۱۳۸۶). *درس حافظ*. شرح محمد استعلامی. تهران: سخن.
- خاقانی، افضل الدین بدیل (۱۳۷۵). *دیوان شعر*. تصحیح میر جلال الدین کزازی. تهران: مرکز.
- روحانی، بابا مردوخ (۱۳۸۲). *تاریخ مشاهیر کرد*. تهران: سروش.
- رونق، میرزا عبدالله (۱۳۴۴). *حدیقه‌ی امان‌اللهی*. تصحیح عبدالرسول خیام پور. تبریز: دانشگاه تبریز.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۳). ایران در اوایل عهد اسلامی. تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۳۶). دو قرن سکوت. تهران: امیرکبیر.
- سجادی، عبدالحمید حیرت (۱۳۷۵). *شاعران کرد پارسی گو*. تهران: احسان.
- سجادی، عبدالحمید حیرت (۱۳۹۲). *نامداران علم، فرهنگ و هنر کردستان*. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- سجادی، عبدالحمید حیرت (۱۳۹۵). *سنندج قدیم*. سنندج: کردستان.
- سنندجی، میرزا شکرالله (۱۳۷۵). *تصحیح حشمت الله طیبی*. تهران: امیر کبیر.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۵). *سبک شناسی شعر*. تهران: فردوس.
- طاریم‌رادی، محمد (۱۳۹۳). *تاریخ سنندج در عصر صفوی*. سنندج: آراس.
- غفاری، محمد خالد (۲۰۰۵). «غزه‌لی فارسی مه‌ستوره و شوینه‌واری سه‌عدلی و حافز» مندرج در: *بیر نایینی مه‌ستوره‌ی نه‌رده‌لان*. هه‌ولیر: ئاراس. ۱۹۶-۱۷۶.
- قادر محمد. انور (۱۳۹۰). *غزلیات شاعر بزرگ کرد مولوی*. ترجمه: جمال احمدی. سنندج: آراس.
- قره داغی. محمد علی (۲۰۱۱). *دیوان کردی مستوره*. سنندج: کالج.

۲۸ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

- مجددی، ملک الکلام (۱۳۸۲). سفرنامه ملک الکلام مجدی. تهران: توکلی.
- فرخی سیستانی (۱۳۷۸). تصحیح محمد دبیر سیاقی. تهران: زوار.
- کردستانی، گلشن (۱۳۴۵). مجموعه شعر گلپانگ. تهران: زوار.
- کردستانی، گلشن (۱۳۳۵). مجموعه شعر نوبهار. تهران: زوار.
- مردوخ، آیت الله محمد (۱۳۸۶). منتخب النخوص. به کوشش و ویرایش: جمال احمدی. سقز: گوتار.
- مستوره، ماه شرف‌خانم (۱۳۹۰). دیوان شعر. به کوشش ماجد مردوخ روحانی. سنندج: کانی کتاب.
- مستوره، ماه شرف‌خانم (۲۰۱۱). دیوان اشعار کردی. هه‌ولیر: ناراس.
- معتمدی، مهیندخت (۱۳۶۶). گل‌های آبی‌در. تهران: پاژنگ.
- مقدمی‌فر، مظهر (۱۳۹۴). شخصیت و آثار علامه عبدالحمید بدیع الزمان کردستانی. تهران: احسان.
- مهدوی دامغانی، احمد (۱۳۸۱). حاصل اوقات، مجموعه‌ای از مقالات استاد. تهران: سروش.
- نیکیتین، واسیلی (۱۳۶۶). کرد و کردستان. ترجمه: محمد قاضی. تهران: نیلوفر.
- وقایع‌نگار، علی اکبر (۱۳۸۱). حدیقه ناصریه و مرآت الظفر. به کوشش محمد رؤوف توکلی. تهران: توکلی.